

² Грабарь И. История русского искусства. – М., 1910. – Вып. 2. – Т. 1.

³ За іншими даними з 1919 р. (Макаренко Д. Є. Микола Омелянович Макаренко. – К., 1992. – С. 34).

⁴ Національний художній музей України. НА, оп. 1 (1885–1917), од. зб. 5.

⁵ За надану інформацію про діяльність Б. Реріха в Києві дякуємо Ходак І. О.

⁶ Ф. 13, од. зб. 560, арк. 1.

⁷ Ф. 36, од. зб. 745, арк. 14.

⁸ Ф. 36, од. зб. 746, арк. 17.

⁹ Ф. 14–9, од. зб. 662, арк. 1 б.

¹⁰ У дужках подаємо номери аркушів одиниці зберігання.

¹¹ Цю акварель було використано як ілюстрацію до статті М. Товкайла “Реліктові типи надмогильних знаків з середньої Наддніпрянщини”, опублікованої в журналі “Народна творчість та етнографія”, № 1, 2006 р.

¹² Усі написи на малюнках виконано олівцем.

¹³ Так його називає в подорожніх нотатках Б. Реріх.

¹⁴ Ф. 14–9, од. зб. 662, арк. 1 а.

¹⁵ Про цей портрет згадується в книжці В. Киркевича (див.: Киркевич В. Г. Церква Покрови Пресвятої Богородиці. – С. 85). Опубліковано його в книжці цього ж автора (див.: Киркевич В. Г. Борис Рерих...), але в обох випадках без вказівки на місце зберігання оригіналу.

ПОДОРОЖНІ НОТАТКИ БОРИСА РЕРІХА*

г. Овруч. Волынской губ. 1909 г.

Этот край Волыни является плохо исследованным. От станции Коростень на север до города Мозыря идет глухая, лесистая местность. Сейчас с каждым годом леса вырубают, реки мелеют и места теряют свою дикость и красоту. Так до города Овруча дорога уже сделалась крайне однообразна и скучна. Лишь в одном месте видны остатки леса и уныло торчат пни. Дорога идет большим почтовым трактом – широким с двумя аллеями по бокам. Очень интересное место у станции Коростень – местечко Искорость, где протекает река Уж. Так называемые Ольгины купальни и красивые берега реки (фото № 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8). Очень интересны большой курган и кладбище (№ 9 и рисунок крестов).

На дороге в Овруч имеется ста[н]ция почтовая Игнатопольская (№ 11 и 10).

Город Овруч лежит на реке Норине, на его высоком берегу. Кругом ровные, версты на четыре, поля. Все оставшиеся старые здания и памятники расположены в линию по берегу реки. Издалека, верст за 10, виден старый костел, обезображенный перестройкой в православный собор. Дорога пересекает реку Норин и поднимается на

высокий берег, где расположен город. Это место воскресных базаров (фото № 12). Налево от въезда в город на пригорке расположено место крепости бывшей у города. По краям идут остатки стен и фундаментов. На этот пригорок ведет мост, от которого остались лишь каменные устои (фото № 13). По середине пригорка стоит собор, переделанный из костела. Вместо двух башен пристроили четыре. По середине сделан деревянный барабан с куполом, не идущий к собору. Главная переделка костела заключалась в переносе алтаря на место входа и пристройки полукруглой абсиды. Кладка стен собора из больших кирпичей. На некоторых видно клеймо “1760” год; особый интерес представляет подвальная часть собора. Ныне все окна заложены, так что пришлось разобрать окно и проникнуть через него в подвалы. Подземное помещение оказалось очень обширным. По середине расположен большой зал, по бокам него ряды отдельных комнат (см. чертеж). Высота этого зала около 4 метров. С восточной стороны был вход в это помещение – внизу осталась лестница. Эта лестница заложена теперь кирпичной кладкой, вероятно, при переделке костела в собор, потому что она попадала в алтарь собора.

При осмотре кладки стен подвального этажа выяснилось, что там идет еще бо-

* У подорожніх нотатках Б. Реріх посилається на номери зроблених ним світлин, які подаються нами не в повному обсязі, а тому без збереження авторської нумерації.

лее древняя кладка, на которой устроили костел. Подвал этот служил, вероятно, склепом, так как в одной из крайних комнат была найдена большая грудка костей и черепов. При раскопке земляного пола был найден костяк. В западной части, в угловых помещениях были найдены кирпичные своды, служившие началом хода, но они оказались засыпанными кирпичем и строительным мусором и исследовать их не удалось.

Вокруг костела расположены были здания. Остался от них на северной части один корпус (фото № 23), на южной части видны остатки фундаментов. В этом корпусе некоторые окна расширены пробивкой и увеличены. Говорят, что в этом корпусе помещался униатский монастырь.

К северу от собора стоит костел (фото № 14 и 15 и рисунок), построенный около 1800 года. Этот костел также носит характер монастыря, т. к. к нему примыкают постройки и он обнесен высокой стеной. Перед костелом стоит памятник по типу обычных в царстве польском. Внутри костела большинство утвари и вещей новые, т. к. все старые вещи были уничтожены пожаром. От огня пожара были спасены две резные, деревянные фигуры апостолов Петра и Павла и несколько образов хорошей работы. Под костелом существовали также обширные подвалы, но были засыпаны. Остался лишь один под домом ксендза. Из этого подвала оказался ход с кирпичным сводом, который переходит в большой спуск с лестницей и подземный ход, но засыпанный.

На краю города стоит интересный униатский памятник. На нем существовала надпись, но почти отвалилась и восстановить ее не возможно (фото № 22 и акварельный рисунок).

Рядом с памятником находится старая Заручаевская церковь (фото № 18 и 19 и рисунок). Южная стена укреплена контрфорсами, с северной стороны примыкает позднейшая пристройка (рисунок). Под церковью с ходом из алтаря находится подвал-коридор с рядом комнат, в каждой комнате печь. Несколько метров в сторону на

север от церкви есть старые подвалы – два параллельных коридора, также имеющие отверстия для дымоходов.

К северу находится Николаевская церковь, новая, недавно построенная на месте старой пришедшей в ветхость. От старой церкви осталась звонница, но и она грозит разрушением. Интересен крест на звоннице (фото № 16 и рисунок). В церкви интересен иконостас, имеющий иконы униатского типа (фото № 17).

В восточной части города оставались остатки стен Васильевского храма, восстановленного по проекту акад. Щусева (фото № 20 и 21). Далее к востоку находится место старого могильника.

Наиболее характерными представителями деревянной архитектуры Украины около города Овруча являются церкви в деревнях Шеломках, Васьковичах, Потаповичах и Збранках.

Деревня Шеломки лежит на запад от г. Овруча километрах в 8-ми. Отдельно от церкви стоит высокая звонница; как церковь, так и звонница обшиты досками. Звонница интересна открытой лестницей по наружному краю. Сейчас все это зашито досками и архитектура звонницы с галереями по стенам скрыта обшивкой (фото № 32 и 33).

Деревня Васьковичи 22 километра от Овруча (фото 34, 35, 36, 37). Церковь обшита досками, так же как и интересная звонница.

Деревня Потаповичи находится по дороге в Игнатполь (фото № 30 и 31).

Деревня Збранки, 10 километров от Овруча (фото № 24, 25, 26, 27, 28, 29, 38, 39). Церковь в обшивке теряет свой вид, звонница же и частокол с воротами сохранились хорошо и многие постройки деревни хорошо сохраняют характерный древлянский тип. Интересны порезки на окнах, воротах и заборах.

Окрестности Збранок изобилуют всякими находками. Попадаются в оврагах около деревни (29, 38, 39) кости мамонта и других животных (найден череп быка). Встречаются различные вещи каменного века. Также найдены серебряные серьги великокняжеского периода (см. 2 таблицы) с

Б. Реріх. Схематична карта м. Овруча. Без масштабу. 1909 р.
Чорнило, папір. Ф. 14-9, од. зб. 662, арк. 10

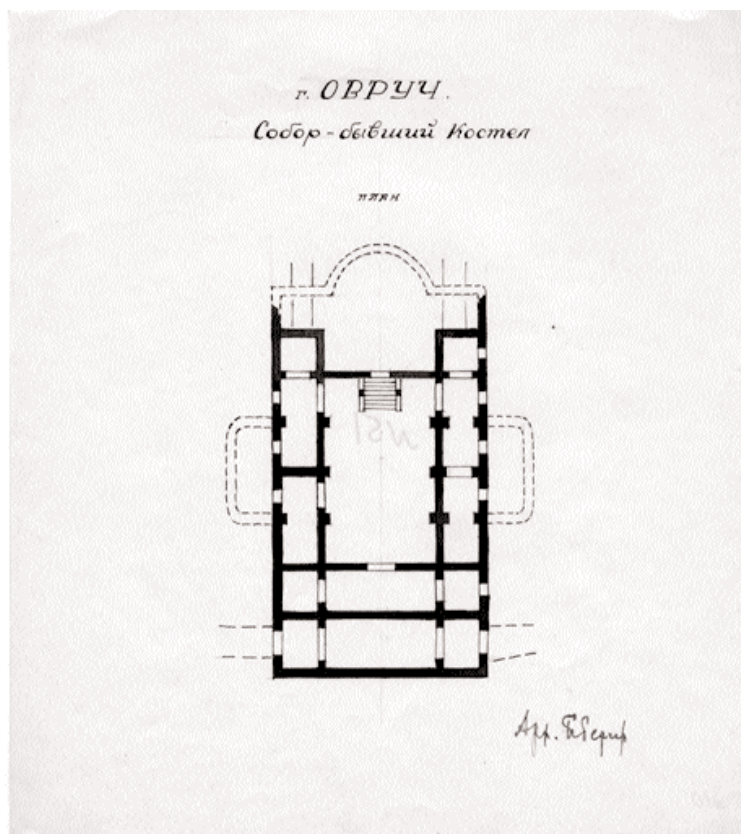
Овруч. Церква Св. Василя Великого під час реставрації.
Світлина 1909 р. Ф. 14-9, од. зб. 662, арк. 32

*Овруч. Римо-католицький костел. Загальний вигляд з південного сходу.
Світлина 1909 р. Ф. 14–9, од. зб. 662, арк. 26*

*Овруч. Римо-католицький костел. Загальний вигляд зі сходу.
Світлина 1909 р. Ф. 14–9, од. зб. 662, арк. 27*

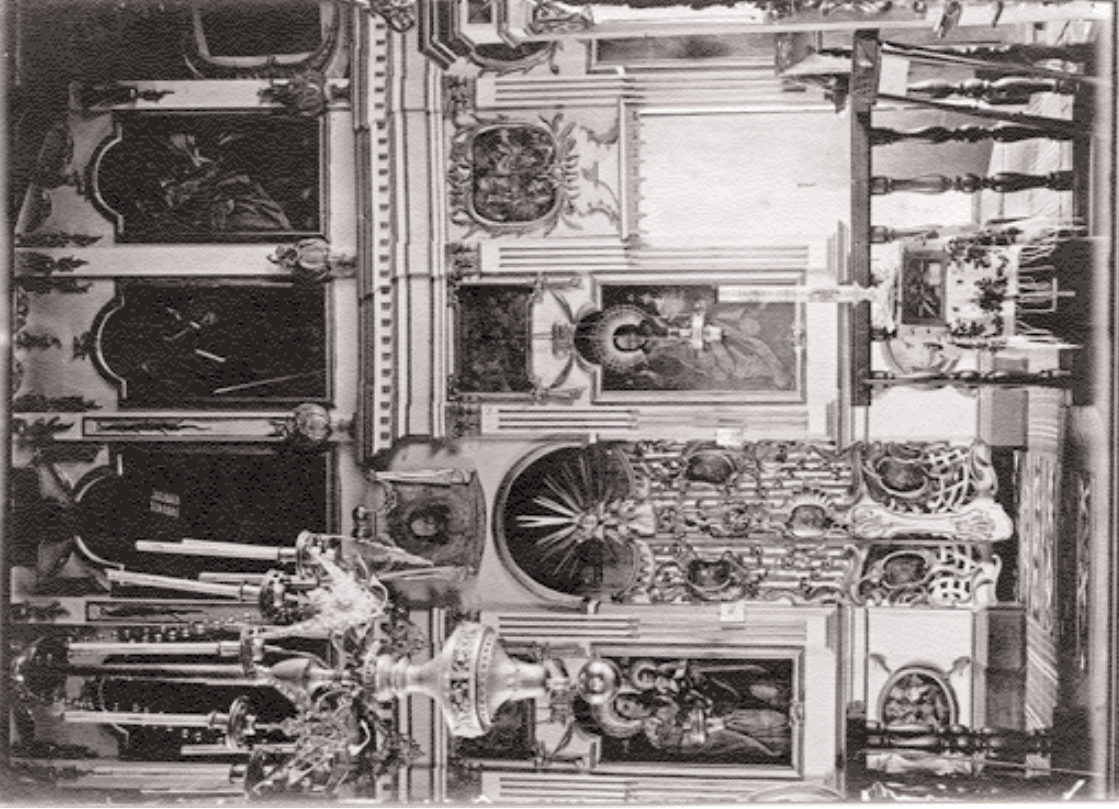
Овруч. Собор (колишній римо-католицький костел). Схема плану. 1909 р.
Чорнило, папір. Ф. 14-9, од. зб. 662, арк. 12

Овруч. Залишки моста. На дальньому плані – Миколаївська церква.
Світлина 1909 р. Ф. 14-9, од. зб. 662, арк. 25

*Овруч. Уніатський пам'ятник. На дальньому плані – Миколаївська церква.
Світлина 1909 р. Ф. 14–9, од. зб. 662, арк. 34*

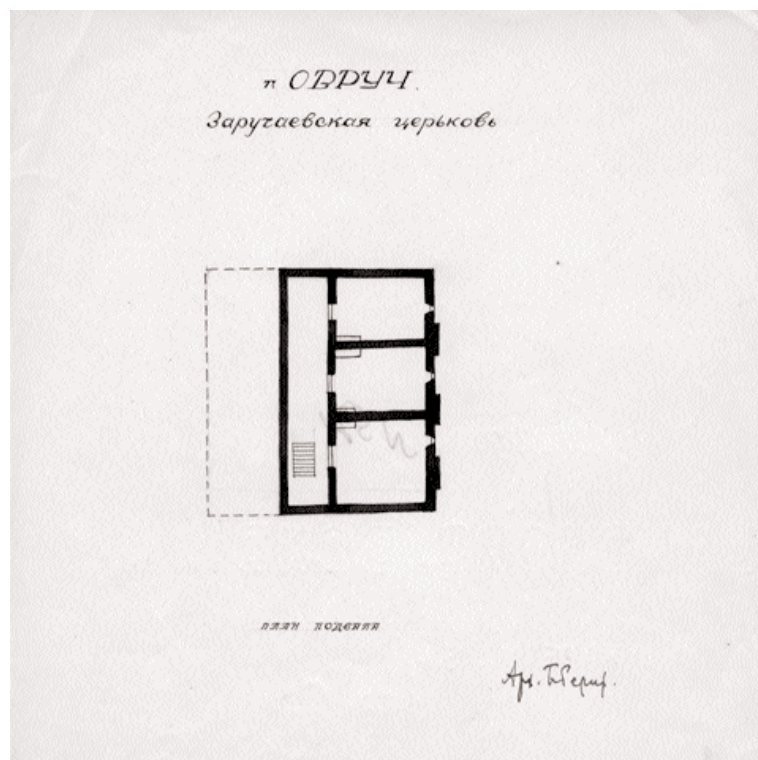
Овруч. Іконостас Миколаївської церкви (нової).
Світлина 1909 р. Ф. 14-9, од. зб. 662, арк. 29

Овруч. Дзвіниця Миколаївської церкви.
Світлина 1909 р. Ф. 14-9, од. зб. 662, арк. 28

Овруч. Заручаївська церква. Загальний вигляд з південного заходу.
Світлина 1909 р. Ф. 14–9, од. зб. 662, арк. 30

Овруч. Заручаївська церква. Схема плану підвалу. 1909 р.
Чорнило, папір. Ф. 14–9, од. зб. 662, арк. 11

Поталовичі. Церква Св. Апостола Іакова, брата Господнього. Загальний вигляд з північного заходу. Світлина 1909 р. Ф. 14-9, од. зб. 662, арк. 45

Поталовичі. Церква Св. Апостола Іакова, брата Господнього. Загальний вигляд з південного сходу. Світлина 1909 р. Ф. 14-9, од. зб. 662, арк. 44

Васьковичі. Церква Різдва. Загальний вигляд
з південного сходу.

Світлина 1909 р. Ф. 14-9, од. зб. 662, арк. 49

Васьковичі. Церква Різдва. Загальний вигляд
з північного сходу.

Світлина 1909 р. Ф. 14-9, од. зб. 662, арк. 50

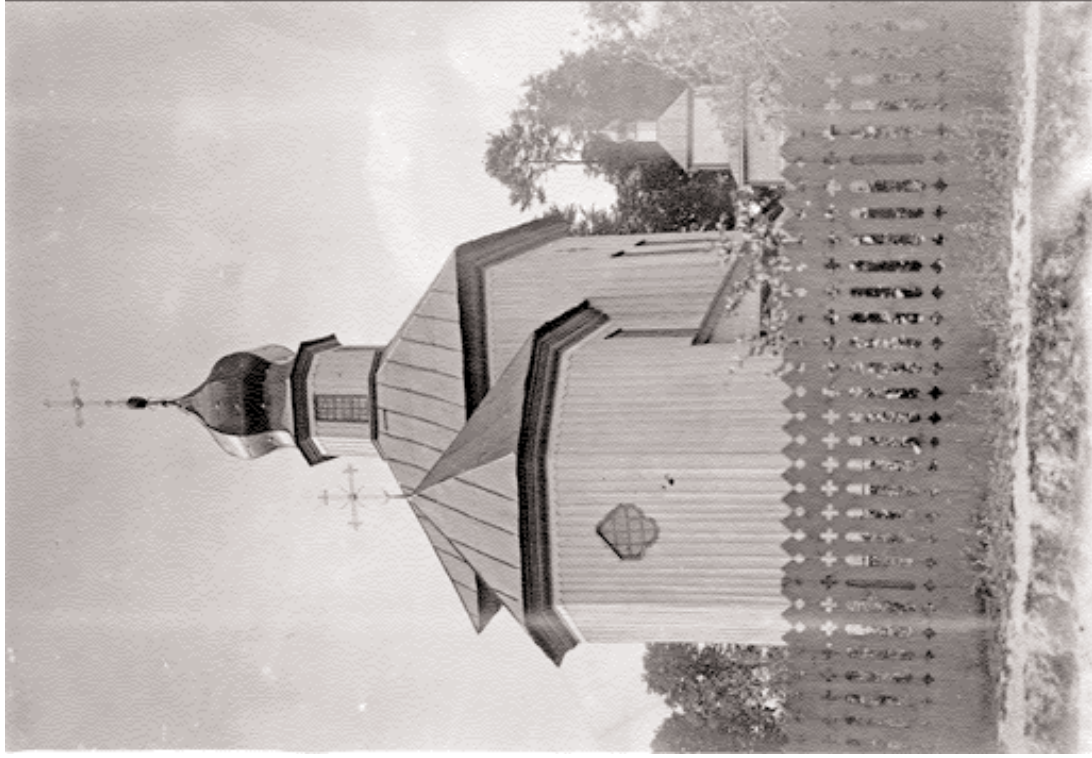
Васьковичі. Брама в північній частині огорожі подвір'я церкви Різдва.

Світлина 1909 р. Ф. 14-9, од. зб. 662, арк. 48

Васьковичі. Дзвіниця церкви Різдва. Загальний вигляд.

Світлина 1909 р. Ф. 14-9, од. зб. 662, арк. 51

Шоломки. Церква Св. Миколи. Загальний вигляд
з північного сходу.

Світлина 1909 р. Ф. 14-9, од. зб. 662, арк. 46

Шоломки. Дзвіниця церкви Св. Миколи. Загальний
вигляд зі сходу.

Світлина 1909 р. Ф. 14-9, од. зб. 662, арк. 47

Збраньки. Церква Св. Апостолів Петра і Павла.
Загальний вигляд із заходу.
Світлина 1909 р. Ф. 14-9, од. зб. 662, арк. 41

Збраньки. Церква Св. Апостолів Петра і Павла.
Загальний вигляд з південного сходу.
Світлина 1909 р. Ф. 14-9, од. зб. 662, арк. 40

Збраньки. Брама в огорожі подвір'я церкви Св. Апостолів Петра і Павла. Загальний вигляд з півночі.
Світлина 1909 р. Ф. 14-9, од. зб. 662, арк. 38

изображением грифонов и орнамента плетеного. Кроме этого найдены вещи различные (железные стрелки, пряжки, кольцо и проч. – таблица № 2).

Другим местом находок предметов каменного века служит т. н. Цыганская гора, находящаяся в 3 километрах от Овруча и представляющая собой голое, песчаное место, усыпанное обломками кремней, стрелками и черепками.

При деревне Швабы, в четырех километрах от города на берегу Норин, – находит-

ся курганная группа место Лукицкое, Тузовая гора. Эта группа имеет около 20 курганов. Высота насыпи могильника 2 аршина, глубина самой могилы $\frac{3}{4}$ аршина. Костяк лежит окруженный дубовыми толстыми досками. Вещей не найдено.

Группы курганов находятся при деревнях Речичи и Песчаница.

Архит. Б. Рерих.
1909 год.

При сем 3 схемы Овруча.

КОМЕНТАР ДО СВІТЛИН АРХІТЕКТУРНИХ ОБ'ЄКТІВ ВОЛИНИ З АРХІВУ БОРИСА РЕРІХА

Марія Гончаренко

На 11-ти світлинах (архівні № 25–35) зафіксовано архітектурні об'єкти м. Овруча (нині – район Житомирської обл.), які в середині XIX ст. становили композиційну основу міста й репрезентували його як “пам'ятники русскої древности” (так зазначено у виданні 1869 р., яке містить літографічні зображення найцікавіших, на думку дослідника, давніх будівель)¹. Це видання у восьми випусках стало результатом натурального обстеження старовинних пам'яток Волині, проведеного восени 1866 р. істориком, таємним радником П. Батюшковим. Він доручив художникові Московської оружейної палати Струкову, що супроводжував його, “снять верные изображения с этих развалин”. У четвертому випуску видання подано схематичний план центральної частини м. Овруча², де позначені майже всі об'єкти, про які йдеться.

Світлина під архівним № 25 – Міст

На світлині зображено залишки давніх опор моста із закладеними пізніше прохідними арками, сліди яких чітко простежуються, і недбало прорубаним у муруванні з каменю проходом та невігадливою дерев'яною огорожею. В опорах моста також помітні закладені прямокутні чи то ніші, чи то віконця з аркатурними замками вгорі. Пошуки згадок про міст в літературних джерелах не принес-

ли очікуваних результатів. Утім, історики пишуть, що в X ст. “з появою київських князів в Деревах столицею Деревської землі... стає Вручий (Овруч), на р. Норині. Се був кріпкий замок на крутій горі, з двох боків неприступний, а з двох інших обгороджений валами (тепер ледве знати їх); крім того, весною і восени місто стає неприступним через болота навколо...”³. З огляду на це зауваження дуже спокусливим є припустити, що на світлині – міст, який упродовж віків відновлювався на місці саме того історичного моста, перекинутого через глибокий рів до воріт в оборонному мурі фортеці міста, на якому загинув князь Олег, відступаючи під натиском війська свого брата князя Ярополка. Згідно з переказами, за наказом переможця князя Олега було поховано за міським ровом, неподалік від того моста, і насипано великий курган. Цей курган у 1866 р. був замальований художником Струковим і позначений як іще існуючий на схематичному плані центральної частини міста 1869 р.⁴

Світлини під архівними № 26, 27 – Костел

Планувальна форма костелу, зображеного на цих світлинах, зафіксована на схематичному плані центральної частини м. Овруча 1869 р. під назвою “Римо-католицький костел”⁵. У цьому ж джерелі подано загальний вид пам'ятки (літографія з малюнка ху-